

Alman yazıçısı Stefan Sveyqin romanlaşdırılmış tərcümeyi-hallar silsiləsindən əsərləri vardır. Professor Məmməd Əliyevin "Həsərin o üzü" romanını oxuduqca, istər-istəməz müəllifin uşaqlıq və gənclik illəri romanlaşdırılmış bədii lövhələr şəklində gözlerimin önündən gəlib keçməyə başladı. Bu düşüncələrimə onun kitabı epigraf kimi yazdığı "Anam Züleyxa xanımın əziz xatirəsinə həsr edirəm" cümləsi ilk açar saldı. İkincisi, Məmməd müəllimi şəxsən tanımağım bu fikrimi qətişdirdi. Üçüncüsü, professor, Dövlət Mükafatı Laureatı Nizaməddin Şəmsizadənin kitabına yazdığı "Həsərin o üzündə qalan illər" adlı dəyərli və analitik səciyyəli ön söz yazısı və nəhayət, professor-doktor Salidə Şərifovanın kitabına yazdığı genişləndirilmiş "Son söz əvəzi" yazısı bir daha əsərin romanlaşdırılmış tərcümeyi-hal olduğunu isbat edirdi.

Yazıçı Mehdi Hüseyn həm də güclü ədəbi tənqidçi idi. Ədəbiyyatşünas alim kimi Məmməd İracoğlu Əliyevin yazıçı kimi nəsr əsərləri ilə çıxış etməsi sanki elmi və ədəbi cəbhədə M.Hüseynə estafeti qəbul edib yaşatması kimi tarixi missiyaya yerinə yetirməsidir. Romanın janr xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, "Həsərin o üzü" romanı roman-etiraf xüsusiyyətlərinə malik olması ilə diqqəti cəlb edir" deyən Salidə xanım fikirlərini davamlı şəkildə əsaslandırır. Əsərin süjet xəttindən danışarkən isə obyektiv və konkret olan belə bir fikir söyləyir: "Həsərin o üzü" roman-etirafında müəllifin süjet xətti müəllifin həyat tarixçəsi əsasında, yəni uşaqlıq və gənclik dövrlərini əhatə edən hadisələr əsasında qurulmuşdur".

Məmməd Əliyevin professor və yazıçılığı birləşib, elmi və bədii tənqidi təfəkkürün aynasından "Həyatın o üzünü" - həsrətlə gəriyə boylanıb geridə qalmış həyatın o üzünü seyr edir, bu ayndan gördüklərinin real və bədii formada mənərəsini oxucularına təsvir edir. Başqa sözlə, romanda gerçəkliklə bədiyyat iç-içədir, başqa sözlə, əsərdə gerçək təsvir də var, bu tarixə yazıçı baxışını sərgiləyən bədii təxəyyül də.

Professor Nizaməddin Şəmsizadə ön sözdə əsərə çox dolğun şərh yazıb, bildirir ki, "Məmməd Əliyevin roman yazmağı məni təəccübləndirmədi. Çünki onun gözəl ədəbi dilə malik hazırlıqlı filoloq olduğunu, müəyyən müşahidə imkanları və zəngin problemlərlə dolu həyat - ömür yolu olduğunu bildirdim". Burada müəllifin "zəngin problemlərlə dolu həyat yolunun olduğu" fikri diqqəti çəkir. Deyərdim ki, bu fikrə mühüm həqiqət var. Qaçqınlıq-köçkünlük müsibəti ilə üzlaşənlərdən, faciəli həyat yaşayanlardan "dörd məni şair elədi" deyib əlinə qələm alıb şeir yazdıqlarını çox eşitməmişik. Məhz Məmməd müəllimi də yaşamış olduğu zəngin problemlərlə dolu həyatının onu yazıçı eləməsi tam təbii haldır. Çünki yazıcının əsərdə zəngin situasiyalar yaratması onun üzlaşədiyi gərətili-çıxıntılı həyat təcrübəsinin bədii inikası kimi düşünlümlüdür. Bu mənada "Həsərin o üzü"ndə təsvir olunanları İracoğlunun həyat romanı kimi səciyyələndirmək olar. Çünki yazıçı kitabı özünün həyatını köçürmüşdür. Əlbəttə ki, bədii təxəyyülün vasitəçiliyi ilə.

"Vərdəh, Ərziküz, Köhnə Quşçu, Nəsirli kəndlərini keçib Ağ qayaya çatanda yağış yağmağa başladı. Maşın qayaman böyürünə çatanda sürücü onu saxlamağa məcbur oldu. Göy guruldayır, şimşək çaxır, sanki göyüdə vədrə ilə su töküldülər. Yuxarıda, maşının kuzasında olanlar yerə tökülüşüb özlə-

rini ağacların altına verdilər. Ağ qayanın gömğöy gilabi pəlçığı sabuna dönmüşdü. Yarım saata yaxın gözlədilər, meşədən axıb gələn quru çay su ilə aşib-daşırtdı. İrac və sürücü bərk diltor oldular. Qayadan üzü aşağı düşmək çox qorxulu idi. Maşın sürüşüb qayadan aşağı düşə bilərdi. Sonra gəl cavab ver: dövlət ömlakına qəsd etmək... Onları ən ağır cəzaya məhkum edə bilərdilər. Sürücünün dişi bağırmasını kəsirdi. İşdən qovulacağı bir yana, uzun müddətli həbs olunacağı labüdü idi. Düzdür, "əllər atası"nın ölümündən sonra ab-hava bir qədər yumşalmışdı, amma əvvəlki xof və qorxu hələ qalırtdı".

Romandan gətirdiyim bu abzasda Məmməd müəllimin sadaladığı kənd-

İRACOĞLUNUN HƏYAT ROMANI

lər onun üçün doğma olan yerlərdir. Onun uşaqlıq və ilk gənclik illərini keçirdiyi kiçik vətəndir. Buradakı "Ağ qayanın gömğöy gilabi pəlçığı sabuna dönmüşdü" cümləsi isə sırf həmin ərazi üçün xarakterik olan bir təbiət hadisəsindən xəbər verir. Mən şəxsən "gilabi pəlçığı", "sabun kimi işlədilər", ya evin damına, dam örtüyünə yağışdan qorunmaq üçün çəkilən gilabi haqqında çox-çox sonralar təsadüfi bir söhbətdən eşitmişdim. Ancaq hələ də onun necə olması barədə təsəvvürüm yoxdur, çünki görməmişəm. Ancaq romanda belə bir məlumatın özünə yer alması həm Məmməd Əliyevin özünə tanış və doğma yerlərdən bəhs açmasına dəlalət edən amil kimi yazıçı müşahidəsindən xəbər verir, həm də əsrarəngiz Azərbaycan təbiətinin bir möcüzəsi barədə oxuculara maarifləndirici istiqamətdə informasiya ötürməklə həyatı bilik aşılayır. Eyni zamanda burada sovet dövrünün sosial-iqtisadi və siyasi ab-havası ilə bağlı təsəvvür formalaşdırılır.

Professor Nizaməddin Şəmsizadə romanın xarakterik xüsusiyyətlərini tezislər şəklində səciyyələndirib, həmçinin tezis şəklində yürütdüyü mülahizələrin şərhini verir. Bu mənada onun bir cümlədə verdiyi tezisdə çox mühüm həqiqət əks olunub: "Həsərin o üzü" əsərini səmərəli publisistik roman, avtobiografik roman adlandırmaq olar".

Bax yuxarıda əsərdən misal gətirdiyim epizodda da biz müəllifin həyatının müəyyən bir parçasının təsvir olduğunu görürük. Çünki orada adı çəkilən toponimlərdə göstərilən kənd adları da, təsvir olunan hadisələr və sözügedən zaman da (ictimai-siyasi dövr də) real, yaşanmış tarixi zaman-məkan və situasiyaların bədii əsərdəki inikasıdır.

"İrac səhərişi gün gözlerini açdı. Həkimlər hər şey edirdilər.

Bu faciəni eşidən raykom katibi də gəlmişdi. O, diz üstə çöküb dostunun əlini əlinə götürdü, iki gün əvvəl onunla axşamüstü şəhər gəzintisində çıxan, deyib-gülən insan həyatdan köçürdü. Yaralarının sarğılarının altından qan üzə çıxmışdı, sifəti şişib göyermiş, gözlerinin altı qapqara idi. Kənd adamları qadınli-kişili dövrə vurub oturmşudular. İynənin təsirindən o nə baş verdiyini dərk etməyə başladı, bütün gücünü toplayıb yarımqapalı gözleri ilə evə göz gözdirdi, sonra çox zəif səsle dodağından bir pıçıldı qopdu. Hamı onun nə istədiyini başa düşdü. Muradı görmək istəyirdi. Uşaqlarla çöldə oynayan Muradı onun yanına gətirdilər, içəri girən uşaq üzü sarıqlı kişini görəndə onu tanımadı, qorxub geri çəkildi. Yox, bu onun atası deyildi, onun atası qara saçlı, ağ bənizli, nazik biş saxlayan kişi idi. Hamı diqqətlə uşağa baxırdı. İrac uşağı görəndə sanki təskinlik tapdı, sifətinin ifadəsi dəyişdi, son gücünü toplayıb əlini yuxarı qaldırmaq istədi, lakin təkə bir barmağı tərpendi...

...İrac nəse demək istədi. Bacarmadı. Douyuna oğluna baxmaq istədi.

Balaca oğlan yorğan döşəyin arasına uzadılmış bu kişiyə yaxın gəlmədi, təəccüb və qorxu ilə qarışıq bir hissini təsirindən özünə gələ bilmirdi. Atasının bu vəziyyətini özlüyündə dərk edə bilmədiyindən ətrafdakılara key nəzərlə baxırdı... Ağıl kəsəndə o, atasını dönə-dönə soruşacaq, ata soragında qalacaqdı. İndi isə heç ağılna getirə

da həkimin "uşağı tez bayıra çıxarın" deyər göstəriş verməsində də iki məqam var. Birincisi, reallıqdan doğan məqamdır ki, atasının körpənin gözleri qarşısında dünyasını dəyişməsi uşaqda patoloji sarsıntı yarada bilər. İkincisi isə mifoloji şüurdan irəli gələn məqamdır ki, Əzrayıl körpənin yanında gəlib atasının canını almasın. Çünki Əzrayıl Allahın müqəddəs mələyidir və mələyin övladının yanında atasının canını alması real dünya ilə götürdükdə, qeyri-etik hal sayıla bilər. Bunları deməkdən məqsədim odur ki, professor M.İracoğlu bir yazıçı kimi təsvir elədiyi hadisələri beləcə real psixoloji detalları ilə verir ki, bu da romanın canlılığını - oxunaqlılığını və həyatiliyini artıran amillərdəndir. Yazıçı bəşəri dəyərləri ehtiva etməklə yanaşı bu kimi milli-psixoloji məqamları da əsərdə əks etdirəndir ki, onun əsərində millilik möhürü - yəni müəllifin həəsi xalqın nümayəndəsi olması məsələsi, bir sözlə, müəllifin kimliyi məsələsi əsərin ruhu vasitəsilə təqdim olunsun. Bu mənada təsadüfi deyildir ki, romanda xalqımızın ən əziz milli bayramı olan Novruz gəlmişinə də, onun keçirilməsi mərasiminə də rast gəlirik:

"Qış bərk gəldiyi kimi birdən-birə öz ömrünü başa vurdu. Bütün kənd Novruz bayramına hazırlaşdı. Evlərdə bayrama hazırlıq gedirdi, səməni qoyulur, ərıştə kəsilir, düyü, mərci, lobyə tədarük edilirdi. Kənd adamlarında gələcəyə böyük ümidlər, nikbin-

bilmirdi ki, bu onun atası ilə son görüşüdü... O, bir daha atasını görməyəcək, ancaq onu xatırlıcaqdı!

Bu vaxt ağ alət geyinmiş yaşlı həkimin təmkinli, lakin amirənə səsi eşidildi: -Uşağı tez bayıra çıxarın!

Muradı çölə çıxartıldı. Bütün qüvvəsini itirmiş İracın örtülmüş göz qapaqlarından bir damcı yaş süzülüb yanağı ilə aşağı axdı... Sonra lap uzaqdan ağ bir işıq nöqtəsi gördü. O işıqlı nöqtə getdikcə ona yaxınlaşırdı və böyüyürdü... Sonra o ağ bir işıq selinə dönüb onu bürüdü, bu işıq selinə qarışmış səmənin ənginliklərinə qovuşdu...

Həkim astaca: -O qurtardı. Canını tapşırmaq istəmədi. Bir geçə görəndə sonra təslim oldu... Bu əsərlə ağır zədə ilə sağ qalmaq inanılmaz işdir" (səh.29-30).

Bu sitatla bağlı yenə Nizaməddin müəllimin bir cümləsinə diqqəti yönəltmək istəyirəm: "Romanın əsas qəhrəmanlarından olan İrac Muradın atası, Məmməd Əliyevin öz atasıdır. Müəllif qəhrəmanına real atasının adını verir."

İndi burada milli psixoloji və mifik cizgilərə toxunmaq istəyirəm. Valideyn ölümündə öz övladını görmək istəməsi və öz doğmalarını görmədən canını tapşırma bilməməsi amili sırf azərbaycanlı milli psixoloji durumunun ifadəsidir. Hətta həkimin "bir geçə belə ağır zədə ilə sağ qalması inanılmaz işdir" etirafı da buna bir işarədir. Başqa sözlə, ağır xəstə olan adamın doğma övladlarını görmək istəməsi arzusu ilə canını tapşırma bilməməsi milli tənqidi təfəkkürümüzə oturmşuq inanclarımızdır. Ağır yataq xəstəsi doğmalarını gördükdən sonra ruhən-qəlbən rahatlaşır və bundan sonra dünyasını dəyişir. İrac kişinin həyatının son anlarında övladını görmək istəməsi də bu baxımdan həyat reallığının əsərdəki təzahürüdür. Bu məqam-

lik var idi. Uşaqlar kəndin ortasına yığışar, yumurta döyüşdürər, dəstə-dəstə olub hələ yarpaq açmamış meşəyə gedər, yarpaqların altından baş qaldıran bənövşə, novruzgülü yığardılar. Hələ Novruz gəlməmiş evlərdə göyüldürmüş səməni bir yerə yığılır, bir evdə tədarük edilir, qadınlar, qızlar onu döyüb şirəsinə iri tiyanlarda qoyulmuş suya sıxır, sonra isə həmin suya un qatışdırıb ocağa qoyurdular. Kəndin bütün evlərindən səməni bişirilən evə qadınlar un gətirir, səməni hazır olduqda, əvəzində həmin qabda öz paylarını aparırdılar. Kəndin bütün kiçik yaşlı uşaqlarını səməni bişirilən evə gətirər, ilkin mərhələdə bişən səməni onları qabağına töküüb qoyar, onları yedizdirirdilər. Bu adət heç kim pozmağa cürət etməzdi. Birinci mərhələdə bişirilən səməniyə "hora" deyirdilər. Hər bir kiçik yaşlı uşaq, (adətən oğlanlar) ondan yeməli idi ki, səməni ona kömək olsun, qüvvətli və xoşbəxt olsun. Səməni hər il bir evdə qoyulmalı idi. Kəndin bütün qadınları orada işləməli idi.

Səməni bişirmə mərasimi üç gün çəkər, sonra evlərə paylanardı. Novruz axşamları bütün evlərdə dadlı xörəklər, adətən aş bişirilirdi. Tonqallar yandırılır, kimin evində tüfəngi var idisə, havaya atəş açardı, beləliklə, tüfənglər çillədən çıxırdı. Novruz günü anası sübh tezdən Muradı yuxudan durğudub geyindirirdi, evlərinin arxasından axan Əzgili bulağın yanına aparırdı, sonra da dedi ki, bulaqdan axan suyun üstündən o tərəf-bu tərəfə üç dəfə tullansın. Murad üç dəfə suyun üstündən tullandı. Sonra ana onun əl-üzünü bulaqda yuyub yaylığı ilə quruladı" (s.74-75).

(Davamı var)

Sakir ALBALIYEV